

Recht en rechtvaardigheid: een utopie?

Roep om Rechtvaardigheid. Kunst en Rechtspraak in de Bourgondische Nederlanden

Wreedheid, willekeur en ongelijkheid leken wel de belangrijkste kenmerken van het strafrecht onder het ancien régime. Aan de roep om rechtvaardigheid van de bevolking kon de rechtsprekende praktijk dan ook maar in heel beperkte mate voldoen. Aan dat thema in de kunst van de 15^e tot de 17^e eeuw is een prestigieuze tentoonstelling gewijd in Mechelen.

*“Deze onverstandige, wreede ende bloetghierige officieren” oefenen hun functie uit “sonder medelijden, misericordie ende ordonnancie van justicie” en behandelen de beklaagden “ghelijck oft sij Turcken oft onredelijcke dieren onder handen hadden”. Zij gaan over “tot lichtverdighe ende ongodlijcke executie..., gheen aenschou nemende int berooven van smenschen edel leven”. Dat zijn geen woorden van een heetgebakerde revolutionair maar van de bezadigde jurist Joost de Damhouder (*Practijcke ende handbouck in criminele saecken*, 1555).*

De justitie in die dagen was inderdaad allesbehalve zachtzinnig. Om te beginnen was foltering toegelaten om een bekentenis af te dwingen. Men geloofde ook echt dat dat werkte. De achterliggende gedachte was dat de verdachte, door de helse pijn, niet meer in staat was om zich te concentreren op leugens en dus wel de waarheid zou vertellen. Folteren kon op allerlei manieren, waarbij aan de ‘creativiteit’ van de rechter in principe geen grenzen gesteld werden. Populair waren geseling, duimschroeven, de halsband, uitrekken, het toebrengen van brandwonden, volgieten met water, enz.

Van brandmerken tot radbraken

De straffen zelf waren ook niet min. De doodstraf kon in principe al uitgesproken worden voor gewone diefstal. De mogelijkheden waren legio: ophanging, onthoofding, radbraken of de vuurdood op de

brandstapel. Brandmerken (vooral voor dieven) of geselen (altijd tot bloedens toe) kwam ook veel voor, net als verminking. Men was daarbij erg te vinden voor ‘spiegelstraffen’: een straf die een afspiegeling is van het misdrijf. Zo werd bij een spion een oog uitgestoken, bij dieven een vinger of een hand afgehakt (zodat ze niet meer konden stelen), bij godslasteraars de tong uitgerukt (zodat ze niets lasterlijks meer konden zeggen), en valsemunters werden levend gekookt (een verwijzing naar het smelten van munten).

De meest voorkomende straf was echter verbanning. De variaties waren eindeloos. Men kon verbannen worden voor een korte periode of levenslang, uit de stad, het schependom, het graafschap of hertogdom, of uit de gehele Nederlanden. Ook de straf voor banbreuk (voortijdige terugkeer uit ballingschap – op het moment van de verbanning zelf werd al bepaald wat die straf zou zijn) kon eindeloos variëren: van een lichte sanctie tot de doodstraf. In een tijd waarin veel mensen sterk verankerd waren in de lokale gemeenschap en geen andere sociale bescherming hadden dan de steun van die gemeenschap, betekende verbanning een zware klap. Publieke vernedering was een andere vaak voorkomende straf. Men werd aan de schandpaal gehangen, kaalgeschoren of men moest rondlopen met een bord om de nek dat geen twijfel liet over de misstap die begaan was. Gevangenisstraf kwam ook voor, maar alleen voor korte duur. Ten slotte kon men ook veroordeeld worden tot een strafbedevaart of tot een publieke smeekbede – op blote knieën God om vergiffenis vragen.

Vaak werden verschillende straffen tegelijk toegepast. Geseling bijvoorbeeld kwam bijna nooit afzonderlijk voor. Verbanning en geseling gingen vaak samen. Ook publieke vernedering kwam heel vaak bovenop een andere straf. Een terdoodveroordeling ging bijna altijd gepaard met het confisqueren van de bezittingen van de schuldige.

Sommige straffen lijken in onze ogen bijzonder irrationeel. De lichamen van zelfmoordenaars werden over de grond tot aan het galgenveld gesleept en daar (nogmaals) opgehangen. De straf van een voortvluchtige werd uitgevoerd op een beeltenis van de betrokkene (pop of schilderij). De lichamen van terechtgestelden werden tentoongesteld op een rad, meestal werd ook hun hoofd afgehakt en apart op een pin gezet op een publieke plaats.



15^e-eeuwse ketel waarin in Deventer mensen levend in kokende olie gekookt werden.

Beroep na de terechtstelling

De straffen spreken natuurlijk het meeste tot de verbeelding, maar verschillende andere aspecten van het procesverloop waren op zijn minst even 'onrechtvaardig'. Zo was doorgaans geen beroep mogelijk. In de weinige gevallen waarin toch een beroep mogelijk was, werkte dat niet opschortend. Men had dus niets aan een doodvonnis of een verminking. Afhankelijk van de fase van het proces en de gevolgde procedure had de verdachte zelfs niet het recht om zich te verdedigen of de bijstand van een advocaat in te roepen. En als men zich dan toch kon verdedigen, haalde dat in sommige gevallen niets uit, want vrouwen, joden, bastaarden en soms ook vreemdelingen (d.w.z. mensen van buiten de stad of het schependom) mochten niet getuigen. Aan getuigenverklaringen werd trouwens meer belang gehecht dan aan

materieel bewijs. Dat zette de deur wagenwijd open voor misbruiken via valse getuigenissen maar ook voor ongelijkheid, omdat de betrouwbaarheid van getuigen meestal uitsluitend beoordeeld werd op basis van hun 'reputatie' (en dus hoofdzakelijk hun maatschappelijke stand).

De versnippering van de rechtsmacht was bovendien extreem. In één stad waren doorgaans verschillende rechtbanken bevoegd. En die volgden elk andere regels. Zelfs binnen hetzelfde rechtsgebied wist men vaak niet waar men aan toe was. Er bestonden namelijk drie grote rechtsbronnen: het lokale gewoonterecht, vorstelijke verordeningen en het Romeinse recht. En hoewel het gewoonterecht in principe voorrang had, belette niets dat de rechter de ene of de andere rechtsbron toepaste al naargelang het hem uitkwam. Veel regels waren onduidelijk en men was bovendien nooit zeker dat de rechter ze allemaal kende. Veel rechters waren trouwens geen geschoolde juristen.

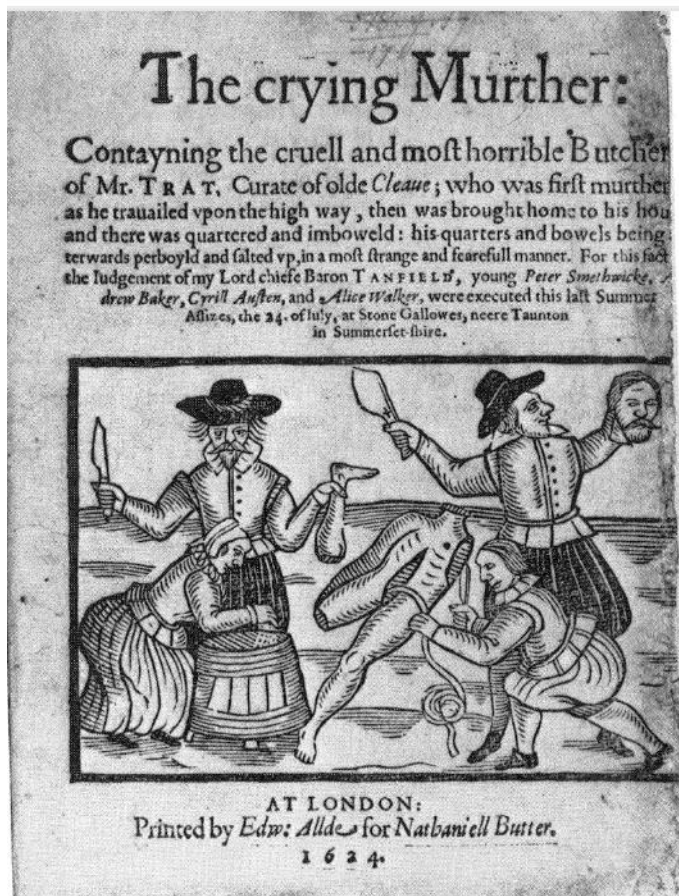
Bij dergelijke toestanden vraagt een 21^e-eeuwse toeschouwer zich onwillekeurig af hoe de tijdgenoten het ervoeren. Hadden zij echt het gevoel dat er recht gedaan werd met dergelijke onvolkomen gerechtelijke procedures? Waren zij integendeel niet verontwaardigd over zoveel onrechtvaardigheid?

De ene rechtvaardigheid is de andere nog niet

Veel informatie hebben we daarover niet, maar we kunnen vermoeden dat de tijdgenoten er niet echt van wakker lagen. Men mag niet vergeten dat het concept 'rechtvaardigheid' heel anders ingevuld werd dan tegenwoordig. Gelijkheid, vrijheid, gelijke kansen, mensenrechten, zelfbeschikking, het streven naar geluk..., dat hangt voor ons onlosmakelijk samen met rechtvaardigheid. Maar het waren stuk voor stuk begrippen die onbekend waren voor onze voorouders (in elk geval voor wie John Locke niet gelezen had). Dat de toenmalige justitie al die concepten routineus met de voeten trad, wekte dus geen bijzondere verontwaardiging op. Bij abstracte 'rechten' kon men zich weinig voorstellen, de noties 'recht' en 'rechtvaardigheid' zag men dan ook vooral in materiële zin, als het vrijwaren en beschermen van concrete bezittingen.

Rechtvaardigheid was in die tijd grotendeels te herleiden tot de antieke spreuk ‘ieder het zijne’ (*suum cuique* – al bekend van Plato en als ‘motto’ opgenomen in de Codex van Justinianus): iedereen moet krijgen wat hem toekomt. Maar in een fundamenteel ongelijke samenleving varieerde dat heel sterk van individu tot individu. Dat werd als zo vanzelfsprekend ervaren dat daar al bij al nauwelijks vragen bij gesteld werden. Op het gebied van het strafrecht kwam het principe er trouwens op neer dat de straf in verhouding moest staan tot de misdaad. En daar zorgden de toenmalige rechters meestal wel voor – met ijzeren consequentie...

Wellicht zag men de maatschappelijke rol van de rechtbanken ook anders. Bij de oude Germanen – wier rechtsopvattingen ook die van de middeleeuwen en zelfs latere eeuwen bepaalden – was het heel normaal om het recht in eigen handen te nemen (in extreme gevallen onder de vorm van bloedwraak). De rechtbank was dus eigenlijk maar een terugvalmogelijkheid als die eerste optie niet werkte.



Over grote strafzaken werden vaak gelegenheidsschriften gedrukt, die alle lugubere details uit de doeken deden voor een op sensatie belust publiek (hier een Engels voorbeeld uit 1624 – de prent toont de manier waarop de moordenaars zich van het lijk probeerden te ontdoen). Het feit dat aanklachten tegen grote heren op extra aandacht konden rekenen van dergelijke publicisten, gaf het gewone volk wellicht het gevoel dat er toch enige rechtvaardigheid heerste bij de rechtbanken.

Hoewel het zogenaamde ‘vuistrecht’ (het recht om het recht in eigen handen te nemen) in de middeleeuwen in principe een privilege van de adel was, had ook het gewone volk best wel mogelijkheden om zich te verdedigen. Men kon een beroep doen op een beschermheer of zelfs (tegen betaling) een derde partij inschakelen. En men geloofde in vervloekingen: wie geen wapens of relaties had, kon nog altijd een vloek uitspreken. Sinds de late middeleeuwen gold weliswaar al het principe van het geweldmonopolie van de Staat (d.w.z. burgers mogen het recht niet in eigen handen nemen). Maar oude opvattingen bleken vaak onuitroeibaar. Denk maar aan de bloedige familievete uit *Romeo en Julia* (1596). Vanuit de oude overtuiging dat men gerechtigheid toch in de eerste plaats zelf moest afdwingen, werd het waarschijnlijk minder erg gevonden dat het gerecht niet altijd zijn werk deed en veel misdadigers door de mazen van het net glipten (nog afgezien van het feit dat de echte afrekening volgde in het hiernamaals).

Daar kwam bij dat het leven van de meeste mensen zich bijna uitsluitend afspeelde in een kleine, besloten kring (familie, gilde, parochie...). Daar bestonden vaak informele manieren om conflicten op te lossen en straffen uit te delen. Men definieerde zichzelf ook veel sterker dan nu als onderdeel van zo’n collectiviteit. Een collectieve straf werd dan ook niet noodzakelijk als onrechtvaardig beschouwd. Omgekeerd werd het ook als evident beschouwd dat de leden van de gemeenschap het opnamen voor iemand uit hun midden, zelfs als die hulp gevaarlijk dicht in de buurt kwam van het belemmeren van de rechtsgang. Dat een heer zijn relaties inschakelde om druk uit te oefenen op een rechter, werd niet als een bijzonder onrecht ervaren. Iedereen deed het immers. Relaties bepaalden wie men was, ook als die relatie toevallig een rechter was.

Inquisitie

‘Vooruitgang’ werd bovendien niet altijd als zodanig herkend. Bij de oude Germanen en in de middeleeuwen was het aan het slachtoffer om een rechtszaak te beginnen tegen de dader. Er was geen politie of parket om, in naam van het algemeen belang, misdaden op te sporen en te vervolgen, desnoods buiten het slachtoffer om. Dat systeem had evidente nadelen: veel misdrijven bleven straffeloos omdat de daders ongrijpbaar bleken (denk aan rondtrekkende roversbenden) of omdat

gewone mensen bang waren om een klacht in te dienen tegen machtige lieden. Bovendien maakten rijke of invloedrijke personen veel meer kans de rechtszaak te winnen omdat ze beter in staat waren om bewijzen te verzamelen of getuigen te vinden.

Het ‘moderne’ systeem – met een vooronderzoek door het parket in naam van het algemeen belang – gaat terug op de pauselijke Inquisitie, die in 1215 opgericht werd in de strijd tegen de Katharen. Het principe werd daarna overgenomen in het wereldlijke strafrecht. Karel V voerde het in 1532 in het Duitse rijk in, en kreeg snel navolging in de rest van Europa (behalve in Engeland, hoewel daar rond 1550 iets gelijkaardigs ontstond). In theorie was dat een vooruitgang. Maar veel tijdgenoten zagen dat niet zo. De nieuwe ‘inquisitoire procedure’ (zoals dat in moderne rechtstermen heet – het oude systeem is een ‘accusatoire procedure’) was immers ook een instrument voor absolutistische vorsten om hun greep op de samenleving te vergroten. In plaats van het algemeen belang had het toenmalige ‘parket’ (de baljuw, meier of schout) de neiging eerder het belang van de vorst te verdedigen. Bovendien liepen de functies van rechter en onderzoeksrechter door mekaar. En het geheim van het onderzoek wekte dit ook al weinig vertrouwen (de verdachte vernam pas laat tijdens de procesgang waar hij van beschuldigd werd).

Nog een ander aspect speelde mee. Bij de oude Germanen en in de middeleeuwen was vergelding de belangrijkste bedoeling van een straf. De misdadiger moest *voelen* wat hij aangericht had. In onze tijd is dat helemaal anders. Straffen wordt aangevoeld als barbaars, de nadruk ligt op het heropvoeden van de crimineel. Bovendien wordt er rekening mee gehouden dat armoedige leefomstandigheden of een slechte opvoeding iemand tot misdaden kunnen brengen. Maar oeroude opvattingen van recht en rechtvaardigheid overleven soms tot in onze dagen. In de mate dat hedendaagse criminelen door al die ‘moderne’ overwegingen soms ontsnappen aan wat een ‘gerechte’ straf kan lijken, is het rechtsgevoel van de bevolking in onze tijd misschien nog eerder geschonden dan dat van onze voorouders.

Afschrikking of afstomping?

De periode van de 16^e tot de 18^e eeuw markeerde in dat opzicht een overgangsfase. Vergelding bleef nog een belangrijke drijfveer. Maar

tegelijk vond men al dat de straf maatschappelijk nut moest hebben. De straf moest met name dienen als afschrikking. Potentiële misda-



De Spaanse inquisitie bekeken door Engels-protestantse ogen tijdens de 18^{de} eeuw. In werkelijkheid was het aantal folteringen op last van de Spaanse inquisitie in deze periode zeer beperkt (1 à 2% van de aanklachten leidde tot marteling)

digers zouden erdoor afgeschrikt worden. De bestraffing van de crimineel diende dus het algemeen belang. Dat paste ook mooi in het vorstelijk absolutisme van die tijd: op een samenleving met minder misdadigheid en dus minder onrust dacht de vorst gemakkelijker greep te krijgen.

Maar met die afschrikking werd danig overdreven. Des te gruwelijker een straf, des te groter het afschrikkingseffect, dacht men. In de praktijk was het resultaat echter net het omgekeerde. Het niet aflatende geweld waarmee de tijdgenoten geconfronteerd werden op de openbare executieplaatsen, werkte eerder afstompend. De mensen raakten zo gewoon aan geweld en gruwel dat ze het als de normaalste zaak ter wereld gingen zien en des te gemakkelijker zelf overgingen tot geweld.

De praktijk

Maar niet alleen andere opvattingen over rechtvaardigheid verklaren waarom het rechtvaardigheidsgevoel niet overdreven geschonden werd. Het moet ook gezegd dat de praktijk al bij al nog meeviel. Afgezien van de heksenprocessen (zie ons artikel *Heksen van Bruegel* in *Post Scriptum* nr. 111 van 2016) bleef de rechtspraak in de Nederlanden doorgaans min of meer menselijk. Foltering werd slechts in een kleine minderheid van de gevallen toegepast, en was bovendien aan strenge regels gebonden. Zo moest de bekentenis herhaald worden zonder foltering, en mochten er in principe geen suggestieve vragen gesteld worden.

Voorts werd de doodstraf niet lichtzinnig uitgesproken. Zelfs moordenaars ontsnapten er soms aan. Ook verminking werd alleen in uitzonderlijke gevallen toegepast. En de rechters hielden echt wel rekening met verzachtende omstandigheden. Zo konden jongeren vaak op heel wat begrip rekenen wegens hun leeftijd. En het kwam zelfs voor dat een rechter vond dat de overtreder al genoeg gestraft was met een lange voorhechtenis, en hem dus op vrije voeten stelde. Christelijke idealen zoals de mogelijkheid tot vergeving en het belang van berouw, speelden mee bij nogal wat rechters. Er heerste ook geen totale willekeur. Ondanks de versnippering van de rechtsmacht verliepen processen grotendeels volgens dezelfde regels en werden straffen uitgesproken op basis van al bij al vrij gelijklopende en voorzienbare criteria. Een belangrijke factor daarbij was dat voor inspiratie vaak gekeken werd naar de grote centrale gerechtshoven zoals de Raad van Vlaanderen, de Raad van Brabant en de Grote Raad van Mechelen.

Hervormingen stuiten op weerstand

Toch kwamen velen uiteindelijk tot het inzicht dat het bestaande systeem te veel tekortkomingen had en dus hervormd moest worden. Een belangrijke bijdrage daartoe werd geleverd door de Aalsterse raadsheer Vilain XIII, die het concept van de tucht- en correctiehuizen introduceerde (in 1773 in Gent, in 1779 in Vilvoorde). Opsluiting (met dwangarbeid) werd gezien als een veel menselijker straf dan

bijvoorbeeld levenslange verbanning of verminking. Bovendien zat er heel sterk de gedachte achter dat men een crimineel kon heropvoeden en dus als een beter mens opnieuw opnemen in de maatschappij. Die innovatie sloeg ook aan. Uit de cijfers blijkt dat het tuchthuis bijna onmiddellijk de meest toegepaste straf werd in Gent: een echte revolutie. Een ander belangrijk inzicht van Vilain XIII was dat het niet opging om mensen alleen wegens hun economische situatie te straffen. Vanaf 1775 werden geen bedelaars of zwervers meer opgesloten in het tuchthuis.

Het waren uiteindelijk vooral de Oostenrijkers die aandrongen op hervormingen. Zo wou keizerin Maria Theresia foltering verbieden en zelfs de doodstraf afschaffen. Maar ze stootte op verzet van de magistratuur. Jozef II, die zijn moeder opvolgde in 1780, was nog meer overtuigd van de noodzaak van hervormingen. Tegen de wil van de magistratuur in legde hij in 1784 de regel op dat voor tortuur altijd eerst de toestemming van de vorst gevraagd moest worden. Dat kwam neer op het afschaffen van die wrede praktijk. In 1787 kondigde hij zelfs een totale hervorming van de rechtbanken aan. Dat stootte echter op zoveel verzet dat zijn plannen mee aanleiding gaven tot de Brabantse Revolutie van 1789.

De Zuidelijke Nederlanden toonden zich bij monde van hun magistratuur dus uitermate conservatief. Onze gewesten hinkten in elk geval fel achterop bij andere landen. Op internationaal vlak geldt de Italiaan Cesare Beccaria (*Dei delitti e delle pene*, 1764) als de grote pleitbezorger van een humanisering van het strafrecht. Maar verschillende landen hadden die op dat moment al in de praktijk gebracht. Foltering was al afgeschaft in Engeland in 1640/1689, in Zweden in 1722 en in Pruisen in 1740. In onze gewesten werd tortuur afgeschaft door de Franse revolutionairen. Die hervormden ook het strafrecht en de gerechtelijke organisatie in de zin zoals Jozef II dat eigenlijk al gewild had. Maar op sommige punten bleef de vooruitgang uit. Zo gaven de Fransen het Gentse tuchthuis in concessie aan een industrieel, die met dwangarbeid geld hoopte te verdienen. Het aspect heropvoeding verdween dus helemaal naar de achtergrond. Er bleef werk aan de winkel...

Bibliografie

Bertrand Hallyn, *De adviesverlening in strafzaken door Gentse advocaten in de vroegmoderne periode (1623-1718)* (masterproef), Gent 2016.

John H. Langbein, *Prosecuting Crime in the Renaissance: England, Germany, France*, Harvard University Press 2013.

Thomas Quintens, *De humanisering van het strafrecht op het einde van de achttiende eeuw. Een toetsing aan de rechtspraak in Gent* (masterproef), Gent 2011.

Koen Janssens